

„A hermeneutika tudománya és művészete”, in: *A hermeneutika elmélete I.*
Szöveggyűjtemény, JATE Összehasonlító Irodalomtudomány Tanszék,
Szeged, 1987, 5–13. old.

F a b i n y T i b o r

A HERMENEUTIKA TUDOMÁNYA ÉS MŰVÉSZETE

1. /Mi a hermeneutika?/

A hermeneutika iránt az utóbbi évtizedben világszerte megélénkült érdeklődés mutatkozik. [A hermeneutika] hagyományos értelemben a szövegek értelmezésének elvi kérdéseivel foglalkozó tudományt jelöli. [A Szentírás magyarázatának /"egzegézisének"/ problémáival a bibliai hermeneutika; a törvény értelmezésével a jogi hermeneutika, az irodalmi szövegek megértésével pedig a filológiai hermeneutika foglalkozott.] Az általános hermeneutika egy minden szövegre érvényes értelmezés-elméletet hivatott kidolgozni. Régi kézikönyvek a hermeneutikát egyszerre tartották tudománynak és művészetnek.

[Manapság a hermeneutikának van egy átvittebb és tágabb jelentése is: a "megértés tudományaként" szokták emlegetni.] Minden olyan jelenség vagy szituáció, amely szándékkal, értelemmel és jelentéssel /az angol "meaning" mindhármát jelöli/ telített, értelmezést kíván. [Megfejtendő "szöveg"-nek tekinthetünk - mint Paul Ricoeur írja - minden értelmes és jelentéssel bíró tettet, tehát magát a történelmet is. Továbbá a létezés, így az emberi jelenség is megfejtendő enigma, amely többértelműsége folytán "szimbolumként" fogható fel, s az mint olyan, értelmezésért kiált. Így válik lehetségessé az, hogy a pszichoanalízist is egy alapvető hermeneutikaként fogjuk fel.]

[A hermeneutika szót Hermész istennel, az isteni üzenet hirohozójával, az isteni titkok közvetítőjével a szó kimondójával és lefordítójával szokták összefüggésbe hozni.] Kötetünkben Palmer tanulmánya részletesen tárgyalja a szó gazdag jelentésterületét.

2. /A hermeneutikai műértelmezés/

A következőkben arra a kérdésre igyekszünk választ találni, hogy mit jelent egy irodalmi műalkotást hermeneutikailag elemezni. Am úgy tűnik, az "elemzés" kifejezés ebben az összefüggésben nem lesz túl szerencsés, mert az többnyire a műnek egyoldaluan esztétikai, elsősorban analitikus és kritikai megközelítésére utal.

Mivel meggyőződésünk, hogy a megértés és az értelmezés megelőzi a kritikát, ezért úgy véljük, hogy a hermeneutika módszerének az irodalmi művekre való alkalmazása kapcsán helyesebb lesz ezentúl "műértelmezésről" beszélni. Kérdésünk tehát így módosul: mit jelent a hermeneutikai műértelmezés? Nem arról van szó, hogy egyszerűen filozófiai szempontból nyulunk irodalmi művekhez? Egyáltalán: értelmezhető-e minden műalkotás hermeneutikailag?

E három kérdést hátulról visszafelé kíséreljük megválaszolni. A hermeneutikai módszer minden jelentősnek ígérkező irodalmi műalkotás értelmének feltárásában segítségünkre lehet. Azokat a műalkotásokat tekintjük "jelentősnek", amelyek számára végső soron a létezés kérdése a központi kérdés. Ilyen művek - legalábbis közvetetten - a létezés problémáját képesek drámai, lírai vagy epikai műfajba sűríteni. Azok a művek, amelyek még közvetve sem "feszítik" a lényegi kérdéseket, s megmaradnak a formák üres játékánál, aligha alkalmasak a hermeneutikai értelmezésre. Dante, Shakespeare, Hölderlin, Dosztojevszkij vagy T. S. Eliot művei nemcsak egy adott kor szellemi jellemzőit viselik, hanem azáltal, hogy koruk művészeiként újra és újra az emberiség "örök" kérdéseivel szembesülnek, bekapcsolódnak a "hagyományok" nevezett, történelmi korszakokon átívelő áramkörbe. Így válnak régi korok "dokumentumai" élő "momentumokká", s a szerzők pedig számunkra is mindig frisset és újat mondani tudó "kortársakká". T. S. Eliot az irodalom "egyidejűségéről"

/szimultaneizmus/, az "akkoriság jelenvalóságáról" beszél. Eliot e hagyomány-fogalma feltűnően hasonlít Hans Georg Gadameréhoz. A német filozófiai hermeneutika neστήora szerint a műalkotás tapasztalásakor a hagyománnyal van dolgunk. Szemben a 19. század historista-pozitivistá szellemével, a múltban felhalmozott értékeket nem "birtokolni" kell a megismerés által, hanem a befogadónak fel kell ismernie, hogy ő sem maradhat semleges a hagyomány élő üzenetével szemben. A hagyományt tehát nem gyűrhetem a megismerés révén magam alá, mivel annak számomra is mondanivalója, felém is igazságigénye van. A hagyomány "nyelvként", "személyként" szól hozzánk, mint valaki "Te". Ezért a befogadó nem uralkodhat a tárgyán, hanem alá kell magát rendelnie a hagyomány uralmi igényeinek. A megértés ezért - mint E. D. Hirsch mondja - "understand", vagyis "alá-állás", uralkodás helyett szolgálát - hangsúlyozza Gadamer -: nem megismerési módszer, hanem érintettség, bennelét, participáció.

Am nem a filozófiai megközelítés kísért-e itt minket? Nem valami "tartalmat", "eszmei mondanivalót" vagy egy tetszetős "konceptiót" kívánunk saját igényeink szerint az egyes műalkotásokból lepárolni, s az így nyert "műesszenciát" nem mint valamilyen filozófiai vagy etikai kategóriát óhajtjuk-e saját gondolati szisztémánk rendezőelvének megtenni? Nem tagadjuk, hogy a formalizmus "diadalában" sajnálatosnak találjuk a tartalmi szempontok egyoldalú elsorvasztását; am a hermeneutikai megközelítés lényegének távolról sem az irodalmi köntösbe bujtatott filozófiai gondolkodást tekintjük.

A hermeneutikai műértelmezés alapvetően más úton jár. Próbálkozunk meg mindenek előtt valamilyen meghatározással! Rövid vagy frappáns definíció hiányában a hermeneutikai műértelmezés általunk észlelt négy mozzanatára hívnánk fel a figyelmet.

/1/ Hermeneutikai műértelmezésnek tekintjük az irodalmi műalkotásoknak azt a megközelítését, amelynek kiindulópontja

az egyes művek "alapos olvasása" /angolszász nyelvterületen: "close reading"; a franciáknál "explication du texte"/, vagyis a műalkotások nyelvi szintjének elsőrendű figyelembevételére, "egzegézise".

/2/ A nyelvi szint /visszatérő képek, metaforák, szimbólumok/ kibontása, azaz "egzegézise" után a műben relevánsként megjelenő szemantikai egységeket egy műalkotáson "tuli" kontextusba helyezzük, amit ezentúl a "hagyomány szövegének" nevezünk. A hagyomány szövegének tekinthetünk minden olyan verbális vagy vizuális dokumentumot, amely magában hordja az emberi nem létkérdésére - mint megfejtendő végső titokra /enigmára, hieroglifára/ - kínált választ. Szakrális iratok /míng a Biblia/, az arché /eredet/ és a telos /vég-cél/ kérdései köré szerveződő mitológia, a felhalmozódott emberi bölcsélet és művészet, vagy a létértelmezést vizuálisan is megjelenítő ikonográfia képezik ezt a hagyományt.

/3/ Az említett szemantikai egységeket - immáron a hagyomány kontextusától töltötten - visszahelyezzük a műbe.

/4/ E művelet eredményeként a mű "szövege" vagy "fátyla" mögött megláthatjuk annak mélyebb jelentését: a hagyomány által hordozott valóság-titkot. Az eleddig csak "feszített" titok a műértelmezésen keresztül "hordozottá" válik. E folyamat során maga az olvasó-értelmező is szükségszerűen érintetté válik a mű által csak feszített, a hagyomány által pedig hordozott - utaljunk itt egy tudományelméleti folyóirat címére - "Végső Valóság és Jelentés" /Ultimate Reality And Meaning/ által. Ilyenkor már nem az olvasó értelmezi a művet, hanem észreveszi, hogy a mű értelmezi őt. Hermész az értelmezőt is magával ragadja a bűvös hermeneutikai körbe, fokozatosan ő is "Hermésszé" válik. Az értelmező tehát saját fogalmi közegén, saját "formanyelvén" szólaltatja meg, azaz végsősoron "ujrateremti" a művet, kicsit hasonlóan ahhoz, ahogyan egy előadóművész életre kelt egy partitúrát. A hermeneutikai műértelmezés ezért "kreatív"

értelmezés. Egyszerre tudomány és művészet.

3. /A válogatás szempontjai/

Tudomásunk szerint magyar nyelven még nem jelent meg hermeneutikai szöveggyűjtemény. A Helikon című világirodalmi figyelő 1981/2-3-as száma a régi és az újabb hermeneutika irodalomtudományi vonatkozásait mutatta be. Bonyhai Gábor fordításában hosszas szemelvény jelent meg az akkor még magyarul publikálatlan Gadamer Igazság és módszer /1960/ c. művéből, valamint ugyancsak itt jelent meg H. R. Jausz-nak az irodalmi hermeneutika elhatárolásáról írott tanulmánya.

Azóta itthon is napvilágot látott a gadameri mű. /Gondolat Kiadó, 1984/. A kevés magyar nyelven hozzáférhető kézikönyv többnyire teológusok tollából született: tudomásunk van Nyíri Tamásnak A filozófiai hermeneutika című kéziratot főiskolai jegyzetéről, valamint Tőkés Istvánnak a közelmúltban kiadott alapos könyvéről: A bibliai hermeneutika története /Kolozsvár, 1985/

Jelen válogatásunk elsősorban a nem német nyelvterületen művelt hermeneutika főbb képviselőinek a bemutatására törekszik.

A Fogalom meghatározás c. első részben Ernst Auerbach "Figura" c. ma már klasszikusnak számító tanulmányát adjuk közre, valamint két fejezetet Richard E. Palmer Hermeneutics /1969/ c. könyvéből.

Ricoeur és Hirsch

A válogatás és szerkesztés egyik lényegi szempontja volt a Magyarországon még kevésbé ismert két világhírű és nagyhatású filozófus és hermeneuta a francia Paul Ricoeur /1913-/ és az amerikai E. D. Hirsch, Jr /1928-/ életművének a magyar

olvasóközönség számára történő bemutatása. Mindkét szerző esetében az elmúlt negyedszázadban publikált írásaikból válogattunk, munkásságukat a kronológiai keresztmetszet rendezelvével próbáltuk illusztrálni. Saját írásaik megszólaltatása előtt röviden bemutatjuk őket.

Ricoeur életművének központi princípiuma a nyelvben, a szövegben manifesztálódó szimbólum, amely többértelműsége folytán értelmezésért kiált, mint ezt a szerző újra és újra leírja: a szimbólum gondolkodásra késztet /le symbole donne à penser - the symbol gives rise to thought/. Ricoeur a szimbólum, a metafora, a mítosz tanulmányozása révén képes megragadni "az interpretációk konfliktusát", s így hermeneutikájának spektruma valóban felöleli a levi-strauss-i strukturalizmust, a freudi pszichoanalízist, a husserl-i fenomenológiát, a heideggeri egzisztencializmust és a bultmanni teológiát. Ricoeur egyik korai művében a "gonosz szimbolizmusáról" /"szenny", "bűn", "vétek"/ ír, s ezek kapcsán a kezdet és a vég mítoszait értelmezi. Külön tárgyalja a pogány mítoszok teremtés-drámáiban kifejeződő "ritualisztikus világ-viziót", a létezés "tragikus vizióját" megjelenítő görög hagyományt, s a Biblia lapjain feltárulkozó "Ádám-mítoszt" és ehhez kapcsolódva a "történelem eszkatologikus vizióját".

Legújabb munkájában /Temps et récit I. kötet, 1983/ Ricoeur-t ismét a történelem és az idő /ágostoni/, a mítosz és a narráció /arisztotelészi/ problémája foglalkoztatja, s gondolatait három irodalmi mű /Virginia Woolf: Mrs. Dalloway, Thomas Mann: A varázshegy és Marcel Proust: Az eltűnt idő nyomában/ elemzésével illusztrálja.

Életművében Ricoeur vállalja és végigjárja az ujkori Európa kritikai tradíciójának, a "gyanakvás hermeneutikájának" /Nietzsche, Marx, Freud/ az illuziókat és bálványokat szétromboló és ledöntő utját, de nem mond le a "jelentés felidézésének" vagy "helyreállításának" "pozitív" hermeneutiká-

járól. Az értelem és a kritika /még magát a descartes-i "Cogito"-t is érintő kritika/ "hosszu utjának" becsületes vállalása után mégis a gyermeki rácsodálkozás, a "második naivitás" állapotához jut el. Ezért tekintik őt sokan egy végeredményben poszt-kritikus gondolkodónak.

A "jelentés helyreállításának" igényéhez kapcsolódnak az amerikai E. D. Hirsch, Jr. eddigi munkásságából kiválasztott szemelvények. Hirsch 1965-ben, a Wahrheit und Methode megjelenése után öt évvel megírja az angolszász világban mindezidáig legmarkánsabb bírálatot Gadamer művéről. Hirsch élesen szembeszáll az amerikai új kritika és az európai új hermeneutika gyakorlatával, amely az értelmezést nem a szerző szándékára, hanem a befogadó tapasztalatára kívánja alapozni. Ha a művek értelmezését - mondja Hirsch - csak az olvasó perspektívája és nem a szerző "programja" határozza meg, akkor könnyen a relativizmus és a szubjektivizmus zsákutcájába jutunk, s így "legitimizáljuk" a félreértéseken alapuló olvasatokat is. Hirsch nem találja kielégítőnek az egzisztencialista színezetű "autentikus olvasat" kifejezést, mivel szinte az interpretációnak többre: a "korrekt" értelmezésre kell törekednie. Ha azt hangoztatjuk, hogy a szöveg jelentése időben változik - még a szerző számára is -, akkor feladjuk a szöveg érvényes értelmezésének igényét.

Hirsch a jelentés stabilitásának védelmére bevezet egy - nézetünk szerint - rendkívül fontos fogalompárt: a "meaning" és a "significance" kettősségét. Az előző jelentést, szándékot és értelmet jelöl, az utóbbi pedig a jelentőséget. "A jelentést a szöveg képviseli; ez az, amit a szerző mondani akart, amikor egy bizonyos jelsort használt, tehát az, amit ezek a jelek képviselnek. A jelentőség viszont viszonyulást fejez ki e között a jelentés és egy személy, vagy éppen fogalom, szituáció, illetve bármilyen elközelíthető között." A szövegnek tehát van egy tölem füg-

getlen "meaning"-je /amit jelent, ami igaz/, s a számomra fontos viszonyfogalom, a "significance" /amit a szöveg nekem jelent, ami nekem igaz/. A jelentés tehát az állandó, a mozdulatlan és változatlan tényező, amíg a jelentőség viszont változó faktor. Ha egy szerző /mint például a késői Tolsztoj/ megváltoztatja véleményét művéről, akkor nem a szöveg jelentése, hanem a jelentősége változik meg - a szerző számára. Vagyis: nem a szöveg változik, hanem a szerző. A jelentés a fonémához hasonlítható, amely tőlünk függetlenül is létezik; s ahogy a fonéma is a beszédhangban artikulálódik, s a jelentés is csak a jelentőségben realizálódik. Továbbá a jelentés és a jelentőség úgy viszonyítható egymáshoz, mint a "tudás" és az "érték", hiszen a megismerésnek, a kogníciónak meg kell előznie az értékelést.

Hirsch szembeszáll a napjainkban divatos "kognitív ateistákkal" vagy "dogmatikus relativistákkal" /Foucault, Derrida/ akik nyíltan hangoztatják, hogy a szövegkommentár öncélu fikció, s így a félreértésen alapuló, vagy önkényes olvasat is lehet jó - mert "kreatív".

Hirsch vallja, hogy bár a teljes jelentést "kimeríteni" nem lehet, mindazonáltal törekedni kell a "hiteles" olvasaton túli "helyes" értelmezésre, amely nem adja fel a félreértelmezés kiküszöbölésének igényét. Tehát Hirsch a mű jelentését a szerző /írás közben/ szándékával azonosítja, ám nem állítja azt, hogy ebből csak "az egy, érvényes" interpretáció következhet. Sok érvényes interpretáció lehetséges, de mindegyiknek a szerző által engedélyezett tipikus elvárások és valószínűségek rendszerén belül kell maradnia.

Hirsch 1984-es tanulmányában revízió alá veszi a két évtizeddel korábban megfogalmazott: nagy port kavart véleményét. E tanulmányában végeredményben kitágítja a "meaning" fogalmát: számos olyan tényezőt, amelyet korábban a "significance"-hez sorolt /jövő-orientált történeti intenció; a szöveg egyes jelen alkalmazásai-exemplifikációi;/

ezután a "meaning" tartományába fog utalni. Amíg Gadamer szerint a "meaning" az emberi természet "történetisége" /historicitás/ miatt nem lehet állandó, addig Hirsch bevezeti a "történelmiség" /historikalitás/ fogalmát, amely azt az eseményt jelöli, amikor a kommunikatív szándék megfogant. A történelmiség kategóriája szerint a "meaning" ugyanaz maradhat, önmagával való azonosságát nem veszíti el.

Szöveggyűjteményünk utolsó része a hermeneutikának a mitoszkritikával és az irodalommal való kapcsolatát hivatott illusztrálni. Peter Szondi, Northrop Frye és Frank Kermode írásai a hermeneutikai gondolkodásnak az irodalom számára gyümölcsözőtethető meglátásait példázzák. Válogatásunk első sorban a hermeneutika elméletére vonatkozik. Tervezzük a jövőben egy, a hermeneutika történetét bemutató antológia összeállítását is.

S z e g e d - B u d a p e s t
1987 tavasz